

ORTIK ETA EMENDIK: EUSKAL LOKUZIOAK ETA FRASEOLOGIA BAINO ERE HARATAGO

Pello Esnal

Justo Maria Mokoroaren *Ortik eta emendik. Repertorio de locuciones del habla popular vasca* osatzen duten liburu biak aztertu ondoren, halako sentimendu gazi-gozoa sortzen da gure baitan. Batetik, gozoa; antzematen dugulako badela hor zerbait oso gurea dena. Bestetik, berriz, gazia; zail egiten zaigulako atzematea zer den, zehatz-mehatz, gure-gurea den hori.

Leerro hauetan, gazi-gozo horren zergatia atzematen eta azaltzen saiatuko gara; eta, aldi berean, *Ortik eta emendik* obrak zabaltzen dizkigun ateak era-kusten.

Hasteko, ezinbestez jo behar dugu *Genio y Lengua* liburura. Hortxe baitago, *Ortik eta emendik* lanaren sustraia.

Bi alderdi-edo ditu *Genio y Lengua* liburuak: bata, soziolinguistikari dagokiona; eta bestea, hizkuntzalaritzari.

Lehenengoaz, honelaxe dio Joxe Manuel Odriozolak (1991: 96):

“Terminologia kontzeptuak gorabehera, Aitzol, Ibar eta gerra aurreko beste zenbait euskaltzale hizkuntzen gizarte-auziak jorratzen hasi zirenez, euskal soziolinguistikaren hastapen-elementuak xehetzen aitzindari ditugu.”

Hizkuntzalaritzaz, berriz, hizkuntzaren muinaz jardun zuen Mokoroak; sakon eta zorrotz jardun ere. Hango pasarte asko gogora ditzakegu. Hona hemen bat (1936: 64):

“¿Qué diferencia entre el habla recia, fibrosa y llena de garbo, que oímos aún hoy de nuestros padres, y la enervada, anémica y contrahecha en que va degenerando en las zonas híbridas [*bilingües* esan nahi du]! Aquélla respondía adecuadamente al genio al que servía de instrumento vivo; y ésta se resiente de las pérdidas vitales sufridas por el genio mismo.”

Eta lehentxeago, berriz (62-63. or.; egilearena berarena da letrakera etzana):

“En cualquiera de nuestras poblaciones hoy bilingües que no lo fuesen hace treinta o cuarenta años [gerra aurrekoak dira hitzak], escójase una fami-

lia de la clase normal, en la que los padres pertenezcan a la generación *netamente euskaldun* y los hijos a la del período de transición; y anótese, lápiz en mano, las palabras y formas verbales, giros y modismos, que, abundando en el lenguaje de los primeros, *no los usan ya* (aunque *los entiendan*) los segundos. Nosotros tenemos dedicado un mes entero a este ensayo y podemos ofrecer datos abrumadores.”

Gero, *Ortik eta emendik* aurkezterakoan, antzeko ideiak erabiliko zituen Mokoroak, Mikel Atxaga kazetariak jaso zituenez (Atxaga, 1990):

Gure aurrekoen euskara aberatsa zen. Baina erdara sartu-ahala euskara aldatzen ari zen. Belaunaldiz belaunaldi ari zen euskararen indarra ahultzen. Eta irakurtzen eta entzuten nituen esaerak paperean jasotzen hasi nintzen.

Hala, guztira, lauorgeri koaderno inguru bildu omen zituen bere bizitzan. Eta, hain zuzen, koaderno horietako esaerak ordenatuz osatu zuen “Ortik eta emendik” bilduma. Baina, berriro ere, utz diezaiogun hitza Mokoroari berari. Honela dio obra horren hitzaurrean (1990: 22; harena da letrakera lodia):

“¿Qué traté de registrar en esos cuadernos?... Por regla general, todo tipo de expresiones características del euskera que, además de hacer de él instrumento de más íntima compenetración para quienes se criaron en su ambiente, constituyen valiosos elementos estilísticos para dotar al lenguaje usado de especial viveza y colorido, gracia o energía. A mí se me habría ocurrido relacionarlas con lo que comúnmente se entiende por *giros o modismos*; pero, años más tarde, en visita que le hice en 1952, D. Julio Casares, el insigne Secretario de la Real Academia Española, me aconsejó que las llamase *locuciones*.”

Bai. Ezin egokiago dago adierazita hor zergatik egiten zaigun gozoa *Ortik eta emendik*: hortxe ditugulako mota guztietako euskal esapideak, euskararen muina azaltzen dutenak eta, aldi berean, gure hizkuntzaren giharra eta indarra, kolorea eta zaporea, gatza eta piperra, grazia eta arima eskaintzen ditutenak. Gozo-iturri gozoagorik!

Baina –betiko *baina* zirikatzailea– ez da dena gozo Mokoroaren obra mardulean. Badu alderdi gazirik. Eta hori ere azaldu nahi nuke hemen; ez, alderdi gozoa hondatzeko; gozoagotzeko baizik. Eta, hain zuzen, beste askotan ere laguntzaile izan dugun maisuari eskatuko diogu argia: Luis Villasante zenari. Izan ere, euskal fraseologiaz ere jardun zuen maisu handiak, *Ortik eta emendik* argitaratu baino bi urte lehenago, bere *Euskararen auziaz* liburu bikainean. Hona hemen pasarte bat (1988: 188):

“Hizkuntza bat menderatzeko ez da aski gramatika eta hitzak jakitea. Hor dago fraseologia, hots, esaeren mundua: lokuzioak, errefrau itxurako esapideak, etab. Esaeren mundu hau guztiz da berezia eta hizkuntzaren muinari hur-

bildik ukitzen diona. Arrotzarentzat santuario itxia gertatzen da, eta hortik –besteak beste–, hizkuntza erabiltzeko somatzen duen ezintasuna edo nekea.”

Eta aurreraxeago jarraitzen du Villasantek (1988: 189):

“Esaeren mundua gaizki ezaguna da, guti aztertua. Mundu horren barnean zer sartzen den, zer gelditzen den kanpoan etab. jakiteko, mugak ez daude beti garbi.”

Eta hortxe hasten gara topo egiten, hain zuzen, *Ortik eta emendik* obra-ren alderdi gaziarekin. Ez dakit nola esan: gauza bitxi asko aurkitzen ditugu hor; “gehiegi” ere esango nuke; gauza “bitxiegi gehiegi” ere bai, agian. Bat galdu egiten da hor. Bai: bi liburuki ezin bikainago ditugu eskuetan, baina ez gara eroso sentitzen horiekin.

Eta halaxe adierazi nuen Herri Literatura azpibatzerdearen bilera batean. Orduko, erabakia genuen jardunaldi hauek egitea. Era berean, aukeratuak genituen gaia eta izena ere: *Euskal lokuzioak*. Eta, hain zuzen, bilera hartan izan nuen, besteak beste, Gloria Corpas Pastorren berri, Jabier Kalzakorta lankide eta adiskidearen eskutik. Eta berehala eskuratu nuen haren *Manual de fraseología española* liburua (1996), bidea argitzen hasiko zitzaidana. Hain da liburu argia eta argigarria!

Bai. Gloria Corpas Pastorrek lan benetan bikaina egin du esaeren mundua argitzen. Eta *Manual de fraseología española* liburua irakurri eta aztertuta gero, ezin errepika ditzakegu Luis Villasanteren goiko hitzak: “Esaeren mundua gaizki ezaguna da, guti aztertua”. Arrazoi osoz idatzi zuen Manuel Alvar Ezquerrek, hain zuzen, Corpasen liburuaren hitzaurrean (1996:10):

“Fue precisamente Julio Casares, el maestro de nuestra lexicografía, uno de los primeros en abordar los difíciles problemas que plantea el deslinde de las distintas unidades fraseológicas. Pero las cosas entonces no quedaron del todo claras, y ha habido que esperar a que soplaran vientos de fuera para que se reavivaran los rescoldos de la llama que alumbró Casares, hasta llegar a la almenara de este *Manual de fraseología española*.”

Hementxe ditugu guk ere, Gloria Corpasen eskutik, kanpoko haize horiek, hark ingelesaren mundutik ekarriak eta guk gaztelaniaren mundutik jasoa. Horiei esker, argiago ikus dezakegu geure fraseologiaren eremua, eta egokiago juzgatu Mokoroaren *Ortik eta emendik* obra izugarria ere.

Bi gauza azpimarratuko ditut hemen. Lehenengoa, Gloria Corpasi jarraiki, egokiago datorkiola beste izenburu-ondo bat, Mokoroaren *Ortik eta emendik* obrari: alegia, *Repertorio de locuciones del habla popular vasca* ez baina, *Repertorio de unidades fraseológicas del habla popular vasca*. Beraz, *unidades fraseológicas*, eta ez *locuciones*. Izan ere, lokuzioak baino gehiago bildu eta argitaratu zituen Mokoroak: lokuzioez gain, baita kolokazioak eta enunziatu fraseologikoak ere; Gloria Corpasen terminologia erabiliz. Eta horrex-

gatik izan dute jardunaldi hauek, hain zuzen, *Euskal fraseologia* gai eta izen-buru.

Ez da terminologi kontu hutsa; bai baita kontzeptu- eta sailkapen-arazoa ere. Hiru alor bereizten ditu Gloria Corpasek fraseologian –lokuzioak, kolokazioak eta enuntziatu fraseologikoak– eta hirurak landu zituen Mokoroak, nahiz eta argitaratu, denak batera eta nahasian argitaratu zituen, *lokuzio* izenaren pean, Julio Casaresi jarraiki, ikusi dugun bezala. Mokoroak egin zuen bere eskuetan zegoena. Orain, guri dagokigu hark utzitako altxor paregabea lantzea; besteak beste, hark bildutako unitate fraseologikoetatik bereiziz zein diren lokuzio, zein kolokazio eta zein enuntziatu fraseologiko, eta alor bakoitzeko unitateak egoki sailkatuz. Horra hor noizbait egin beharko dugun lana, baina beste puntu bat argitu ondoren.

Eta horixe da, hain zuzen, azpimarratu nahi dudan bigarren gauza, hau ere Gloria Corpasen eskutik, eta lehenengoa baino ere askoz ere garrantzitsuagoa dena. Gordin azalduko dut, baina ez ikaratzeko eskatuz; berehala itzuliko-edo baitiot Mokoroaren lanari berez dagokion handitasuna, nahiz eta iruditutik kentzen ari natzaiola orain. Beraz, gordin esanda, Mokoroak “*Ortik eta emendik*” obran eskaini dizkigun asko eta asko ez dira unitate fraseologiko; beraz, ez dira ez lokuzio, ez kolokazio eta ez enuntziatu fraseologiko. Eta ez dira, ezaugarri bat falta zaielako unitate fraseologiko izateko, funtsezko ezaugarri bat.

Izan ere, Gloria Corpasen arabera, sei ezaugarri dituzte unitate fraseologikoei (1996: 20-32): 1) maiztasuna (frecuencia), 2) instituzionalizazioa (institucionalización), 3) egonkortasuna (estabilidad), 4) idiomatizitatea (idiomaticidad), 5) aldagarritasuna (variación) eta 6) mailaketa (gradación).

Lehendik, gutxi edo asko, ezagunak ditugu ezaugarri horiek, oro har bada ere. Eta, agian, laugarrena aipatu izan dugu gehien. Esaterako, honela dio Antonio Zavalak, *Ortik eta emendik* obraren hitzaurrean (1990: 12; harenak dira letrakera lodiak):

Biltze-lana egin du, beraz, Aita Mokoroak. Zer bildu ote du? Euskal esakerak. “Esaera, ordea, esan-nai zabaleko itza da”.

Esaera esaten diogu atsotitz, zahar-hitz, zuhur-hitz, errefrau eta abarri. Erderazko *refrán*, *proverbio*, *adagio*, *sentencia* eta abar, alegia.

Esateko moduari ere *esaera* esaten diogu, ordea. Esateko modu horiei esaldi esaten zien Basarrik, orain denbora asko ez dela, bere idazlan batean [*El Diario Vasco*, 1985.08.03]:

“Izkuntza guztiak bezelaxe, gureak ere ba-du esaldi ederrik. Iñolako moduz itzez-itzez beste izkuntzetara alda ezin ditezken esakerak dira. Jakingo dezute, noski, ‘amaika ikusteko jaiok gaituk’ esakera, euskaldun batek zer tankeratan erderatu zun: ‘*Para ver once hemos nacido*’.

‘Bost ajola zioek orri’ esateko, bide berdiña artuko zun, artara beartu ba’-lute. ‘*Cinco le importa a ése*’ esanik, lasai geldituko zan”

Gazteleraz *modismo*, *idiotismo* ta abar esan oi zaie olakoai. Ta, oiek gazteleratik euskerara itzez-itiz itzulita, astakeri berdintsuak entzungo genituzke.

[...]

Esaera edo esaldi aukerak dira, esateko modu aukerak alegia, aita Mokoroak gure izkuntza zaararen altxorretik bildu ta Euskalerriari eskeintzen dizkionak”.

Bai. Ezaugarri hori aipatzen du Antonio Zavalak, eta ezaugarri horretan ipintzen du arreta osoa, gainera. Eta ez da harritzekoa. Izan ere, Gloria Corpasek dioenez (1996: 26), unitate fraseologikoek ezaugarri hori omen dute funtsezkoena; ikertzaile ingeles eta iparramerikar gehienek arabera, behintzat. Baina ezaugarri funtsezkoena izanda ere, ez da bakarra, ordean; eta, gainera, beste batzuk suposatzen ditu aurretik: hiru; hain zuzen, Gloria Corpasek aipatzen dituen lehen hiru ezaugarriak: maiztasuna, instituzionalizazioa eta egonkortasuna. Alegia, oso labur eta trinko esanda: 1) maiztasuna: a) unitate fraseologikoa osatzen duten osagaiak elkarrekin azaltzea behin eta berriro eta b) unitate fraseologiko hori ere behin eta berriro azaltzea; 2) instituzionalizazioa: unitate fraseologikoak, maiztasun horri esker, behin eta berriro erabiliz, pixkana-pixkana zabalduz, hizkuntza talde zabal baten ondasun izatea; 3) egonkortasuna: unitate fraseologikoak, azkenean, a) finko eta irmo bihurtzea eta b) firmo eta irmo izate horretatik, askotan, espezializazio semantikora pasatzea. Hortik, ez du asko behar izango hurrengo urratsa egiteko: espezializazio semantiko horretatik idiomatiko bihurtzeko; alegia, lehen aipatu dugun idiomatizitatea (laugarren ezaugarria) eskuratzeko.

Ezaugarri horiek ikusiz, unitate fraseologikoaren bilakaera historikoa ere ikusi dugu: nola, alegia, dena delako esaera bat bihurtzen den unitate fraseologiko. Eta, hain zuzen, nire iritziz behintzat, horixe ditugu Mokoroak bildutako esaera asko eta asko: unitate fraseologiko izatera iritsi gabeko esaera; behin eta berriro erabili eta erabiltzen ez direlako, eta behar adina zabaldu eta finkatu eta irmotu ez direlako... Eta horrexegatik egiten zaizkigu bitxi eta bitxi... Eta horrexek ere sortzen digu, nire ustez, hasieran aipatutako sentimendu gazi hori, sailkapen ez oso egokiarekin batera.

Horiek argitu ondoren, argiago ikusten dugu, orain, zer egin dezakegun Mokoroak utzitako altxor handi horrekin: 1) hasteko, unitate fraseologikoak bereizi: zein diren unitate fraseologiko eta zein ez; eta gero 2) unitate fraseologikoak sailkatu; esaterako, Gloria Corpasek bereizitako hiru sail horiek osatuz: a) kolokazioena, b) lokuzioena eta c) enuntziatu fraseologikoena.

Baina ez da nahikoa. Zer egin, izan ere, unitate fraseologiko ez diren esaera asko eta asko horiekin? Horiek ere gureak baititugu, nahiz eta bitxi gerta-

tu; oso gureak, gainera, nahiz eta nola baliatu jakin ez. Eta galdera horri ere erantzun beharrean gaude, baldin eta Mokoroaren lanari berea aitortu nahi badiogu. Eta horixe beste asmorik ez dugu. Zer egin, beraz, Mokoroak bildu eta unitate fraseologiko ez diren esaera horiekin? Non sailkatu? Nola aztertu?

Esaera horiek zer diren badakigu. Horiei ere bete-betean dagozkie Villasanteren hitzak, lehen gogoratu ditugunak (1988: 188)

Esaren mundu hau guztiz da berezia eta hizkuntzaren muinari hurbildik ukitzen diona. Arrotzarentzat santuario itxia gertatzen da, eta hortik –besteak beste–, hizkuntza erabiltzeko somatzen duen ezintasuna edo nekea.

Eta baita Antonio Zavalaren beste honako hauek ere, lehen aipatutako hitzaurrean idatzi zituenak (1990: 13):

Itzegia ta gramatika, atzerritar batek ere menderatu ditzazke. Ta, bearbada, bertako askok baiño obeto. Baiña beste zerbait falta du orrek oraindik, izkuntzaren jabe osoa izateko.

Beste zerbait orrek, itzegiak eta gramatikak baiño lan geiago emango dio, ta bein ere ez du ikasiko bertakoak bezin ondo.

Beste zerbait ori, esaerak ditugu.

Itzegi eta gramatikak gelditza bat dute, esaren aldean. Mundu “estatico” baten berri ematen digute. Baiña mundua, bizitzaren eta bizidunen lekua ere bada. Ta bizitzaren berri ere eman bear digu izkuntzak... Egiteko ori, esaren bidez egiten du geienbat. Esaerak, munduko dinamikaren berri ematen digute.

Ortarako, irudi edo metaforaren batez baliatzen dira askotan.

[...]

Izan ere, esaerak, arpegiko begiak ikusten ez dan zerbaiten berri ematen digute askotan. Ez da besterik bear, esaerak izketarako duten balioaz. Ortik dator, ain zuzen, esaerak duten bereiztasunik arrigarrienetako bat: bat esan eta bestea ulertu bear dala. Itzak adierazten duten baiño esan-nai zabalagoa dutela.

Ori ala izanik, ez dago itzegiterik, irudirik eta esaerarik gabe. Ta ori, ez izkuntza au dalako edo bestea dalako. Izkuntza guztiak bere-berea dute ori.

Bai: hizkuntzaren alderdi dinamikoa; irudiak, metaforak; hitzak baino ere haratago joan beharra... Eta hori guztia aztertzeke, ez du balio hizkuntzalari-tza inmanenteak, honek formari soilik erreparatzen baitio, Koldo Mitxelenak esan bezala (1985: 180); gaingitu beharrak daude honen mugak ere. Baina ez, soilik, esaerak aztertzeke; baita hitzak –edo hobeto esanda, hitzen esanahia– aztertzeke ere.

Gainditu. Baina nola? Honen erantzuna bideratzea ere beste lankide eta adiskide bati zor diot: Joxe Ramon Zubimendiri. Hark zabaldu baitzizkidan begiak, liburu baten berri eman zidanean. *Introducción a la lingüística cognitiva* du izenburua, eta Maria Josep Cuencak eta Joseph Hilfertyk idatzia da (1999). Bai. Hizkuntzalaritza kognitiboa ere landu beharrean gara, baldin eta aztertu nahi badugu Justo Mokoroak *Ortik eta emendik* obra erraldoian utzi ziguna. Baina horrek beste jardunaldi batzuk egitea eskatuko liguke.

Dena den, besterik ez bada ere, ekar dezagun hona aipatu berri dugun horretako pasarte bat. Honela dio metaforaren teoriaz; teoria berri honen ekarria garrantzizkoa baita hizkuntzalaritza kognitiboaren eraketan (1999: 24):

[La teoría de la metáfora] parte de la hipótesis de que la metáfora no es sólo una figura literaria, sino que es un mecanismo cognitivo que se utiliza para procesar información abstracta a partir de conceptos más concretos, simples y familiares. La metáfora –y también la metonimia– impregna el uso cotidiano del lenguaje.

Eta, hain zuzen, metafora eta metonimia horien adierazle dira, batetik, unitate fraseologikoak; baina, baita ere, unitate fraseologiko izatera iritsi ez diren hainbat eta hainbat esapide, Mokoroaren *Ortik eta emendik* eduki handiena hartzen dutenak; eta, are, esapide ere ez diren hainbat hitz solte. Baina beste baterako utzi beharko dugu gai hau. Hala ere, orain garbiago ulertzen dugu, batetik, nondik datorkion Mokoroaren *Ortik eta emendik* izenburuari azken zatia: *Repertorio de locuciones del habla popular vasca*; eta, bestetik, zergatik R.M. Azkuek (1989) eta Juan Mari Lekuonak (1982), esaterako, herri-literaturaren edo ahozko literaturaren baitan landu dituzten esapideak. Eta, azken batean, horrexegatik antolatu ditu jardunaldi hauek, hain zuzen, Herri-literatura batzordeak. Izan ere, batzordeburuak dionez (Lekuona, 1982: 251):

Zenbat eta gehiago objektibatu euskal nortasuna eta euskal gordailu jatorra, hainbat eta zuzenago eramango ditugu egungo euskal arazorik larrienak: hizkuntza egungo kultur sistemetara bihurtu beharra, hizkuntza batu beharra, beste herriekiko harremanetan itzulpenez une oroz baliatu beharra. Eta arazo hauetan guztietan herri-esaerak dira, besteak beste, gure kulturaren erreferentzia utzi-ezina eta berezkoa.

Harrigarria ere bada. Mokoroaren omenez, euskal lokuzioei buruzko jardunaldiak antolatzen hasi ginen. Baina euskal freseologiari buruzkoak egin ditugu azkenean. Eta hizkuntzalaritza kognitiboari buruzkoak ere beharrezkoak ditugula aitortu behar izan dugu. Eta soziolinguistek ere egin beharko dute zer-bait, noski, Joxe Manuel Odriozolaren hitzetan “euskal soziolinguistikaren hastapen-elementuak xehetzen aitzindari” izandakoaren omenez.

Justo Mokoroa: gizon bat, gizon handi bat. Maitasun bikoitz handia: euskara eta Euskal Herria. Hiru azter-eremu: soziolinguistika, fraseologia, hizkuntzalaritza kognitiboa...

Augusto Comtek esan omen zuenez, gizon bakartzat hartu behar omen da mendeetako eta mendeetako gizakien zerrenda: beti bizirik dagoen eta beti ikasten ari den gizon bakartzat. Noizean behin, ordea, gizon handi bat tartekatzen zaigu zerrenda luze horretan eta eginkizun hirukoitzak uzten dizkigu ondorengoei. Asmatuko ahal dugu jaso duguna ondorengoei uzten; ahal iza-nez gero, zertxobait landuta!

AIPUAK

ALVAR EZQUERRA, Manuel (1996): "Prólogo", in Corpas Pastor, 1996, I-III.

ATXAGA, Mikel (1990): "Justo Mokoroa: 'Belaunaldiz belaunaldi ari zen euskararen indarra ahultzen'", in *Eguna*, uztailak 5, 6.

AZKUE, Resurrección María (1989): *Euskalerriaren yakintza III*, Madrid, Euskaltzaindia & Espasa Calpe, 3. argitalpena.

CORPAS PASTOR, Gloria (1996): *Manual de fraseología española*, Madrid, Gredos.

CUENCA, Maria Josep; HILFERTY, Joseph (1999): *Introducción a la lingüística cognitiva*, Barcelona, Ariel.

LEKUONA, Juan Mari (1982): *Ahozko euskal literatura*, Donostia, Erein.

MICHELENA, Luis (1985): *Lengua e historia*, Madrid, Paraninfo.

MOCOROA, Justo M.^a "Ibar" (1936): *Genio y Lengua*, Tolosa, Librería de Mocoroa Hermanos.

MOCOROA, Justo M.^a (1990): *Ortik eta emendik. Repertorio de locuciones del habla popular vasca*, Bilbao, Labayru, Eusko Jaurlaritza: Kultura eta Turismo Saila, Etor (bi liburuki).

ODRIOZOLA, Joxe Manuel (1991): *Genio y lengua* edo Euskararen gizar-te-arazoei buruzko pentsamendu-hastapenak, in *Bat*, 5, 91-98.

VILLASANTE, Luis (1988): *Euskararen auziaz*, s.l, s.n (Oñate, Editorial Franciscana Aranzazu).

ZAVALA, Antonio (1990): *Hitzaurrea*, in Mocoroa, 1990, 11-17.